2022

PERINNEMAISEMAT KANTA-HÄMEESSÄ -ESISELVITYS

LAB ammattikorkeakoulu
Luontokohteiden kulttuuriperintö eläväksi -hanke

LAB University of Applied Sciences
METSÄHALLITUS
Euroopan maaseudun kehittämisen maatalousrahasto: Eurooppa investoi maaseutualueisiin

SISÄLLYS

JOHDANTO	3
1 Hämeen Härkätie | Tammela	6
2 Laurinmäki | Janakkala	14
3 Untulanharju | Lammi	22
4 Yhteiset teemat	28

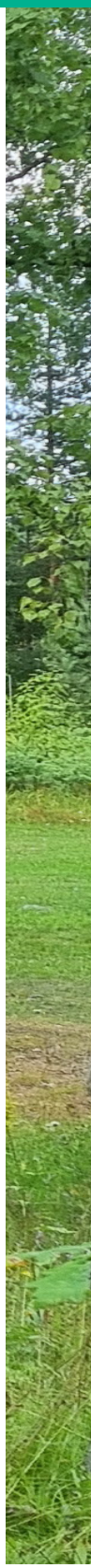

MKN Maisema

ProAgria Etelä-Suomi ry / MKN Maisemapalvelut
Laura Puolamäki, Katriina Koski
Kuvat: Laura Puolamäki, Katriina Koski
Kartat: Katriina Koski

JOHDANTO

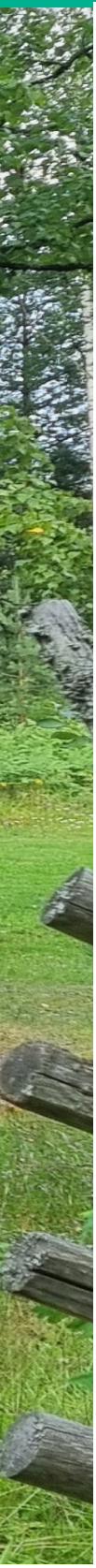

Perinnemaisemat Kanta-Hämeessä-esiselvitys toteutettiin osana Maaseuturahaston rahoittamaa Luontokohteiden kulttuuriperintö eläväksi -hanketta (1.1.2022-31.3.2024). Hankkeen tavoitteena on vahvistaa luontoon ja kulttuuriin liittyvän liiketoiminnan elinvoimaisuutta ja luoda uusia liiketoimintamahdollisuuksia kokoamalla Kanta- ja Päijät-Hämeen keskeisiin luontokohteisiin liittyvää kulttuuriperintötietoa, kehittämällä niihin liittyvää tuotteistamista sekä lisäämällä kohteiden ja palvelujen näkyvyyttä (LAB 2022).

Perinnemaisemat Kanta-Hämeessä-esiselvitys on osa hankkeen työpakettia 1, jossa kootaan alueen keskeisiin luontokohteisiin liittyvää kulttuuriperintötietoa ja materiaaleja hyödynnettäväksi matkailussa. Perinnemaisemat -esiselvityksen tavoitteena oli selvittää kohdealueen kiinnostavimpien luonnon ja kulttuurin vetovoimaa yhdistävien kohteiden hyödyntämismahdollisuuksia hyvinvointi- ja luontomatkailussa. Selvityksessä huomioitiin fyysisen ympäristön lisäksi kohteisiin liittyvät tarinat, kohteiden saavutettavuus ja niiden suojelun luomat rajoitteet. Esiselvitys sisältää kuvauksen kunkin kohteen hyödyntämismahdollisuuksista hyvinvointi- ja luontomatkailussa ja ehdotukset tarpeellisista kehittämissuunnitelmista.

Esiselvityksen pohjana hyödynnettiin hankkeessa laadittua selvitystä matkailukäytössä olevista kulttuuriperintökohteista sekä alue- ja matkailutoimijoilta kerättyjä suosituksia kohteista, joissa voisi olla potentiaalia hyödynnettäväksi hyvinvointimatkailussa. Suosituksia kulttuuriperintökohteista kerättiin matkailu- ja aluetoimijoille suunnatulla kyselyllä huhtikuussa 2022. Hankesuunnitelman mukaisesti Perinnemaisemat -esiselvitys toteutettiin Metsähallituksen hallinnoimien alueiden ulkopuolella sijaitsevista kohteista.

Kanta-Hämeestä esiselvitykseen valittiin mukaan kolme kohdetta matkailu- ja aluetoimijoille suunnatussa kyselyssä ehdotetuista kohteista: Untulanharju, Laurinmäki ja Hämeen Härkätie Tammelan osalta. Esiselvityksen kohteiden valinnassa tärkeimmäksi kriteeriksi asetettiin hankkeen tavoitteet huomioiden se, että kohde on matkailutoimijoiden suosittelema tai kohteen läheisyydestä löytyy kehittämisestä kiinnostuneita yrityksiä/toimijoita. Kohteen tuli olla luonnossa sijaitseva kulttuuriperintökohde sekä sijaita hankkeen kohdealueella eli Kanta-Hämeen maaseudulla (Hämeenlinnan kaupungin keskusta-alueet eivät kuulu hankealueeseen).

Muina valintakriteereinä käytettiin kohteen kuulumista valtakunnallisesti arvokkaaseen maisema-alueeseen sekä kehittämispotentiaalia ja tuotteistettavuutta, jolloin esiselvityksestä on hyötyä uuden tiedon tuottajana ja kehittämissuunnitelman laatimisessa. Kohteiden valinnassa yksi kriteeri oli myös tasapuolisuus eli kohteet pyrittiin valitsemaan eri kunnista ja niin, että kohteet ovat eri toimijoiden suosittelemia. Lisäksi huomioitiin luontomatkailupotentiaali: kohde on saavutettava ja luontokulttuuriperintökohdetta saa tuoda esiin matkailukohteena ja matkailukäyttöä tukeva infra on jo olemassa. Lisäksi huomioitiin mahdollisuuksien mukaan vielä alueellinen edustavuus (kohde kuuluu tai sijaitsee keskeisen matkailukohteen tai -kokonaisuuden lähellä, kuten kansallispuistot). Esiselvitykseen oli mahdollista ottaa mukaan kolme kohdetta/maakunta.

Lähde: LAB. 2022. Luontokohteiden kulttuuriperintö eläväksi. Hanke. Saatavissa https://lab.fi/fi/projekti/luontokohteiden-kulttuuriperinto-elavaksi

Selvitykseen valitut kohteet kuvaavat hyvin asutuksen kehitystä sisämaata halkovien historiallisten kulkuväylien varsilla. Hämeen Härkätie muodostui merkittäväksi osaksi tieverkostomme jo esihistoriallisella ajalla. Tien merkitys kasvoi entisestään sen yhdistäessä Turun linnan ja Hämeen linnan.

Merkittäville paikoille nousi rautakauden jälkeisinä vuosisatoina uuden aikakauden merkkipaaluja, kivikirkkoja. Tähän selvitykseen valituista kohteista löytyy kaksi kivikirkkoa ja yksi varhainen kirkonpaikka, Portaan kappeli. Kappelin tarkkaan sijaintia ei tunneta, mutta se on säilynyt kylän nimistössä.

1900-lvulle tultaessa valta maassa oi vaihtunut useaan kertaan, ja jälleen oltiin sodan kynnyksellä. Merkittävimmät kulkuväylät varustettiin juoksuhaudoilla, jotta mahdollinen hyökkääjä saataisiin torjuttua. Näitä 1900-luvun alun puolustuslaitteita löytyy kahdesta kohteesta, Tammelan Portaan kylästä ja Janakkalan Laurinmäeltä.

Itsenäisyyden aikana, sotien jälkeisinä vuosikymmeninä nuoruuttaan eläneet suuret ikäluokat tarvitsivat omia kohtaamispaikkoja vapaa-ajan viettoon. Tanssilavakulttuuri eli kukoistuskauttaan ,ja sen myötä myös Lammin Untulan lava. Lavan sijoittuminen Untulanharjun ja Ormajärven väliin kertoo maiseman paikallisesta merkityksestä, sillä suurta roolia arkielämässä näyttelevät tanssilavat ja urheilukentät oli tapana sijoittaa maisemallisesti merkityksellisille paikoille. Lammilla alueen suosio oli niin suurta, että lavan ja urheilukentän kupeeseen perustettiin leirintäalue. Untulan lava säilytti merkityksensä vielä Suomi-popin valtakaudella 1980-luvulla. Untulan alue ja läheinen Lammin kirkko edustavat hyvin suomalaisen matkailun kulttuuriperintöä. Varhaisina aikoina matkattiin kirkoille ja kirkkoja yhdistävillä reiteillä. Myöhemmin matkustettiin vapaa-ajan viettoon ja seurattiin suosikkiartisteja esiintymispaikalta toiselle. Nykyaikana pyhiinvaellukset ja siihen liittyvä matkailu kasvattavat suosiotaan osana kulttuuri- ja hyvinvointimatkailua. Lammin kirkko osana Pyhän Olavin mannerreittiä liittyy tähän ilmiöön.

Selvitykseen valitut kohteet tarjoavat hyvät mahdollisuudet matkailuteollisuudelle. Kohteet itsessään sisältävät teemoja, jotka on valittu Suomessa matkailun kehittämisen kärkiteemoiksi. Kohteilla on myös jatkokehittämisen kautta mahdollisuuksia kiinnittyä Euroopan kulttuurireittien verkostoon. Kaikissa kohteissa on aktiivinen paikallisyhteisö. Jatkokehittäminen tulisi yhteiskehittämisen menetelmillä, jotta kohteet säilyvät saavutettavina ja merkityksellisinä osana arkea paikallisille asukkaille, samalla kun ne palvelevat matkailijoita. Näin toimien näillä kohteilla on mahdollisuus uudistavan matkailun periaatteiden mukaisesti.

Selvitys käynnistyi aloituspalaverilla 3.6.2022 ja valmistui 14.10.2022. Työ sisälsi kohteiden perustarkastelun ja paikkatietoanalyysin, maastotarkastelun, paikallisyhteisöjen kohtaamisia sekä kehittämissuositukset edellä mainittuihin työvaiheisiin perustuen. Perustarkastelu ja paikkatietoanalyysi toteutettiin kesä- ja elokuun välisenä aikana. Maastotarkastelu ja paikallisyhteisöjen kohtaamiset toteutettiin elokuun ja lokakuun välisenä aikana. Raportti valmistui 14.10.2022.

Kiitämme tämän selvityksen tuomasta mahdollisuudesta tutustua Kanta-Hämeen maisemaan ja kartoitukseen valittujen kohteiden asukkaisiin.

14.10.2022
ProAgria Etelä-Suomi ry / MKN maisemapalvelut
Katriina Koski ja Laura Puolamäki

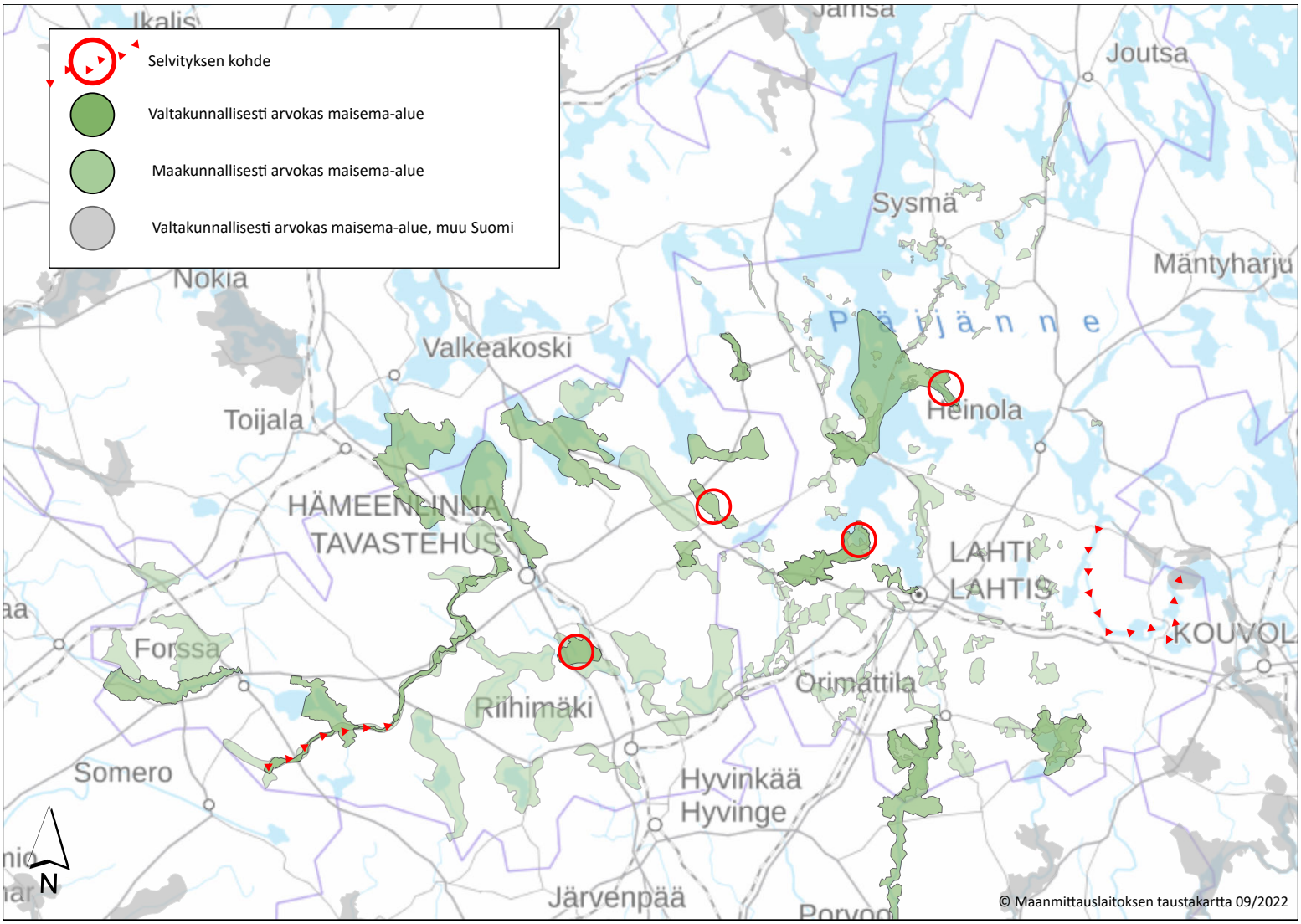
Selvityksen kohde
Valtakunnallisesti arvokas maisema-alue
Maakunnallisesti arvokas maisema-alue
Valtakunnallisesti arvokas maisema-alue, muu Suomi
Joutsa
Sysmä
Mäntyharju
Nokia
Valkeakoski
Toijala
Heinola
HÄMEENLINNA
TAVASTEHUS
LAHTI
LAHTIS
Forssa
Orimattila
Riihimäki
Somero
Hyvinkää
Hyvinge
Järvenpää
N
© Maanmittauslaitoksen taustakartta 09/2022

1 HÄMEEN HÄRKÄTIE | TAMMELA

Hämeen Härkätie on Suomen vanhimpia teitä. Sen reitti kulkee Turusta Hämeen linnaan ja on osa laajempaa Turusta Viipuriin kulkenutta Ylistä Viipurintietä. Portaan kylä on yksi tärkeimmistä asutuskeskittymistä Härkätien varrella Tammelan alueella. Kylänraitti vanhoine taloineen ja viereinen Kaukolanharju erämaamaisemineen on houkutellut Portaaseen kuvataiteilijoita Edelfeltistä alkaen.

SAAVUTETTAVUUS

Hämeen Härkätie on valtakunnallinen matkailutie, joka on osa Tammelan tieverkostoa. Hämeen Härkätiestä löytyy runsaasti tietoa netissä. Linkki Häme-Wiki nettisivustolle. Linkki Visit Hämeen "Rullaa pitkin Hämeen Härkätietä – pyöräreitti vie läpi varhaishistorian" nettisivustolle.

Portaan kylä sijaitsee Härkätien varrella Tammelassa. Kylällä on edelleen palveluita, vaikka Tammelan kuntakeskus sijaitsee vain 10 kilometrin päässä. Kylätalon pihassa on pysäköintitilaa.

Härkätien tutustumiskohteet ovat pyöräilyetäisyyden päässä toisistaan, osa on myös kävellen saavutettavissa. Suurin osa kohteista on esteettömiä, ne sijaitsevat Härkätien vieressä ja autolla on mahdollista myös ne saavuttaa.

Osa tarinoissa esiin tuoduista paikoista on vaikeasti kohdistettavia ja maisemasta jo hävinneitä. Pommituskivi, Portaanraitti ja vanha kylänpaikka, 1918 -muistomerkki ja Edelfeltin veräjä ovat saavutettavuudeltaan hyviä ja ne ovat helposti löydettävissä. I maailmansodan taisteluhaudat erottuvat maastosta, mutta vaativat poistumista tiealueelta.

RAJOITTEET

Maanomistusolot, I maailmansodan taisteluhautojen maanomistus. Portaanraitti on päättyvä katu, ei suositella autolla kulkua.

MAANOMISTUS

I maailmansodan taisteluhaudat sijaitsevat yksityismetsissä.

MAASTON KULUMISHERKKYYS

Suurin osa kohteista sijaitsee tiealueen välittömässä läheisyydessä. Näissä kohteissa maaston kuluminen ei ole ongelma. I maailmansodan taisteluhaudat ovat metsässä ja jos niille ohjataan käyntiä, niin kulku on opastettava niin että rakenteet eivät kärsi ja metsätaloutta pystytään toteuttamaan.

PAIKKATIETOANALYYSI

Kulttuuriympäristön arvot:

- Valtakunnallisesti arvokas maisema-alue: Hämeen Härkätien maisemat, Tammelan kulttuurimaisemat
- Maakunnallisesti arvokas maisema-alue: Hämeen härkätien kulttuurimaisemat
- Valtakunnallisesti merkittävä rakennettu kulttuuriympäristö (RKY): Hämeen Härkätie, Saaren kartano ja kansanpuisto
- Muinaisjäännökset ja muinaisjäännösalueet, mm.:
  - » Keskiaikaiset kylänpaikat
  - » Historialliset puolustusvarustukset
  - » Historialliset tienpohjat ja kulkuväylät
  - » Historialliset rajamerkit

Luontoarvot:

- Soidensuojeluohjelma: Vääräojansuo SSO040108, Purinsuo SSO040102
- Harjujensuojeluohjelma: Kaukolanharju HSO040046, Maakylän-Räyskälän harjujakso HSO040045
- Rantojensuojeluohjelma: Keritty-Melkuttimet RSO040031
- Lintuvesiensuojeluohjelma: Joensuunlahti-Venesillanlahti LVO040107
- Arvokas kallioalue: Salimäki-Korkeamäki KAO040409
- Arvokas moreenimuodostuma: Kukkoharju MOR-Y03-062, Ympyriäisenmäki MOR-Y03-024
- Natura 2000: Torronsuo FI0344002 Maakylän - Räyskälän alue FI0327003, Kaukolanharju FI0344003, Liesjärvi FI0344001, Kyläntaustanjärvet FI0327007
- Yksityisten mailla olevia luonnonsuojelualueita
- Valtion mailla olevia luonnonsuojelualueita:
  - » Kansallispuisto: Torronsuon kansallispuisto KPU040006, Liesjärven kansallispuisto KPU040003

Hämeen Härkätie, Tammela

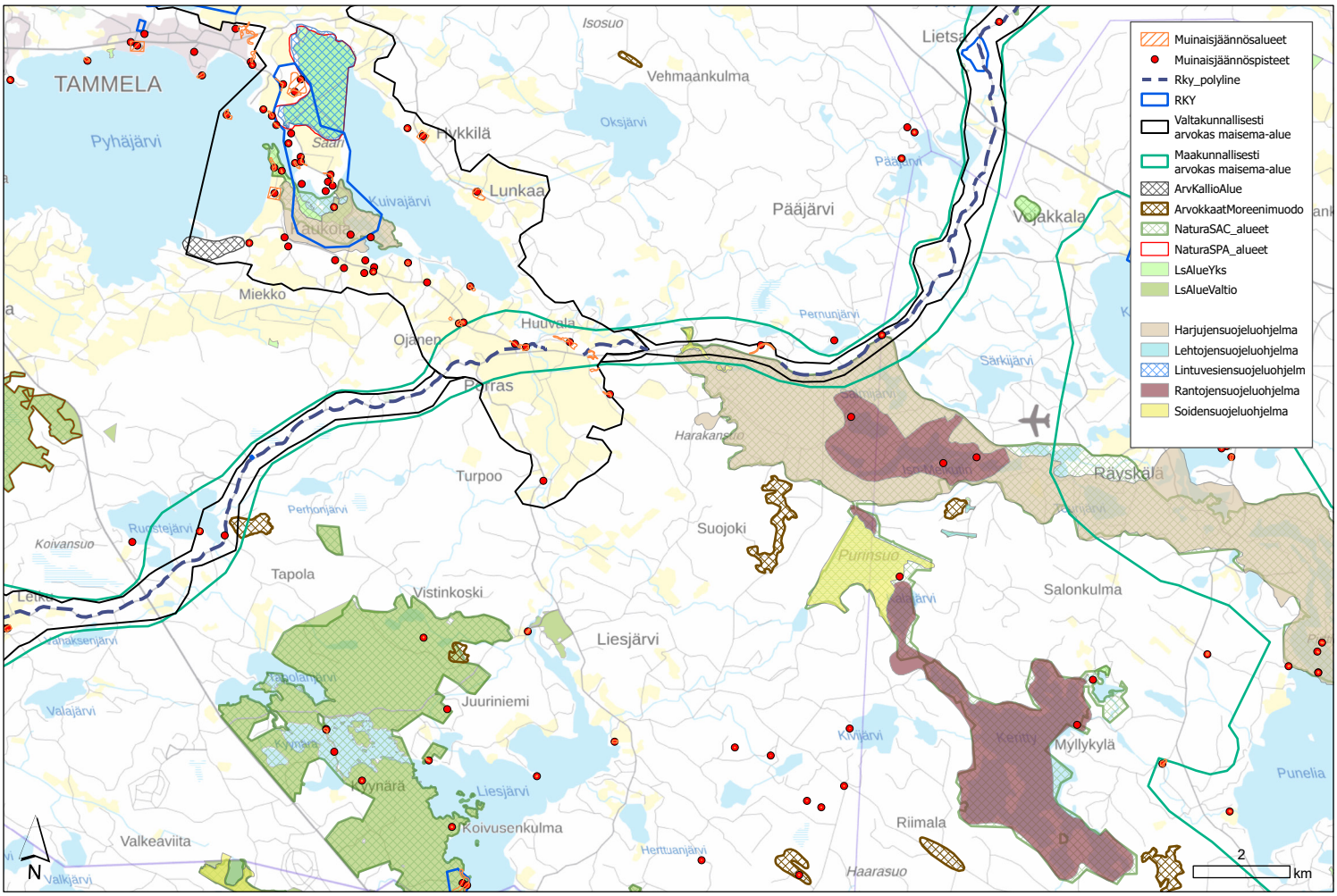

PAIKALLISYHTEISÖJEN KONTAKTOINTI

Kyläilta Tammelassa

Ajankohta: 1.9.2022 klo 17-19

Paikka: Portaan Nahkurinverstas, Kappelintie 26, 31340 Porras

ALUEELTA LÖYTYVIÄ KULTTUURIPERINTÖKOHTEITA

Härkätien Tammelan osuudella kulttuuriperintö kiinnittyy ensinnäkin maiseman ajallisiin kerrostumiin. Varsinkin Portaan kylän kohdalla maisemassa on erityistä ajallista syvyyttä esihistoriallisesta ajasta saakka. Ajalliset kerrostumat ovat kyläläisillä hyvin tiedossa, ja niistä ollaan kiinnostuneita.

Tietoa kylän kulttuuriperinnöstä ja maisemasta hankitaan parhaillaan lisää Tammelan Portaan kirkon tutkimuksia -nimisessä arkeologisessa tutkimushankkeessa. Vanhan kappelin paikka ei ole aivan tiedossa, mutta perimätietoa asiaan liittyen on säilynyt nykypolville saakka. Aiheeseen liittyvä Matti Klingen esitelmä on tallenteena YouTubessa. Kotiseutuyhdistyksen joululehdissä on myös runsaasti tietoa. Kulttuuriperintöön ja maankäyttöön liittyvät myös paikannimet, kuten Kaisankallio ja Naistenketo.

Portaan kylä sijaitsee historiallisten teiden risteyksessä. Kylän merkityksestä kertovat muun muassa metallinetsijöiden tekemät rahalöydöt kylän viljelysaukealta. Tämä merkitys alkoi hiipua vasta 1959 valmistuneen uuden tielinjauksen myötä.

Samasta merkittävyydestä kertovat harjulla kulkevat, I maailmansodan aikaiset juoksuhaudat. Portaan kylä linnoitettiin huolellisesti, koska lähestyvän vihollisen olisi kuljettava kylän läpi edetessään Härkätietä pitkin. Venäjän vallan ajalla harjuille pystytettiin kolmiomittaustorneja uudenaikaisten karttojen laatimiseksi. Tornien sijainteja tunnetaan yhä. Maisemahistorian rinnalla kulkee taidehistoria. Tie ja Portaan kylä on tunnettu muun muassa Albert Edelfeltin Veräjällä -nimisetä työstä (1889). Maalauksen esittämä paikka mäntyineen on tiedossa ja paikannettavissa nykymaisemasta. Maalauksen esittämällä kohdalla sijainnut taloryhmä umpipihoineen tuhoutui tulipalossa. Muita alueeseen liittyvistä taiteilijoista mainittiin Jalmari Finne, Pertti Hammarberg ja Esko Aaltonen.

Kolmas merkittävä teema alueella on teollisuusperintö. Kylässä on ollut merkittävää karjataloutta, jonka johdosta kylässä oli myös meijeri. Portaan kylä liittyy Forssa-yhtiön vaiheisiin, ja teolisuuden myötä kylään saatiin sähköt jo 1880-luvulla.

Erityisinä arvoina muisteluillan osallistujat nostivat esille alueen maisemarakenteen ja yhtenäisenä säilyneen kylän. Härkätien linjaukseen toivottiin parempaa merkitsemistä. Keskustelussa nostettiin esille myös matkailijoita ohjaavan tielinjauksen siirtämisen oikealle paikalleen kylänraitilla. Asiaa hankaloittaa maanomistus.

KYLÄILLASSA KARTALLE MERKITYT KOHTEET

- Papuahonmäki
- Pommituskivi
- Kalapolku
- I maailmansodan aikaiset taisteluhaudat
- Ryssäntorni
- vanha Härkätien linjaus Kappelintiellä
- Portaanraitti
- 1846, ensimmäisen kyläpalon jälkeen rakennettu
- Edelfeltin veräjä ja mänty
- Kaisankallio, Naistenketo

I maailmansodan taisteluhauta

ARKISTOLÄHTEITÄ

- Kari, O., Klasi, M. & Onri. 1995. Portaan kylästä. Viitattu 19.10.2022. Saatavissa https://finna.fi/Record/louna.198733
- Klasi, M. 2004. Portaankylän juttua: Tammelan Portaan ja Ojaisten kylä ja sen väkeä. Tammela: Matti Klasi.
- Saari, H. 2009. Hämeen härkätie. Helsinki: Multikustannus.
- Maanmittauskonttori. 1740. Hämeen härkätie. Viitattu 19.10.2022. Saatavissa https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/23642
- Kansallisgalleria. 1884 – 1887. A.Edenfelt Veräjä. Viitattu 19.10.2022. Saatavissa https://www.kansallisgalleria.fi/fi/object/453440
- Hannula, E. 2021. Tammelassa alkavat arkeologiset kaivaukset – keskiaikaista kappelia etsitään perimätiedon pohjalta. YLE. Viitattu 19.10.2022. Saatavissa https://yle.fi/uutiset/3-11943183
- YLE. 2018. Metsien kätkemä: K2J2 Hämeen härkätiellä. Yle areena. Viitattu 19.10.2022. Saatavissa https://areena.yle.fi/1-4219272
- CountHohenegg. 2008. 'Portaan kylä' Tammelan pitäjässä (lyhytelokuva - 1963). YLE. Viitattu 19.10.2022. Saatavissa https://www.youtube.com/watch?v=vGLAjp96ji8

Naistenketo näkyy edelleen maisemassa nimenä.

Portaanraittia.

KEHITTÄMISSUOSITUKSET

KULTTUURIPERINNÖN HYÖDYNTÄMISMAHDOLLISUUDET HYVINVOINTI- JA LUONTOMATKAILUSSA JA KEHITTÄMISSUOSITUKSET

Opastukset: alueelle voidaan tuottaa erilaisia mobiilireittejä, mutta fyysiset opastaulut olisivat myös hyödyllisiä. Opastaulut kannattaa sijoittaa sellaisten kohteiden läheisyyteen, joihin voi seisahtua aiheuttamatta vaaraa liikenteelle, ja joille on saatavissa maanomistajan lupa opastaulun sijoittamiseksi. Opastaulujen informaatiota voi täydentää AR-sisällöllä tai ohjaamalla qr-koodin avulla jollekin sivustolle, jolla on laajemmin tietoa aiheesta tai kohteesta.

Erityisen suositeltavaa olisi tuottaa yhteistyössä paikallisyhteisön kanssa opastettuja kierroksia. Yhteisön hallussa on runsaasti paikallista tietoa, joka avautuu parhaiten kasvotusten tapahtuvissa kohtaamisissa. Näin voitaisiin myös jalkauttaa matkailutuloa kylälle.

Opastusjärjestelmän perustamisessa kannattaa tukeutua valmiisiin palveluihin, kuten Nahkurinverstaaseen ja Härkäpostiin.

Härkätien monikerroksisesta historiasta tulee uutta tietoa koko ajan. Opastusten sisältö kannattaa kiinnittää Härkätien monikerroksiseen historiaan. Teemasisältöjen ja Härkätien välistä suhdetta voisi tarkastella esimerkiksi toimijaverkkoteorian kautta erilaisten tapahtumien ja niitä seuranneiden kulttuuriympäristön fyysisten jälkien vuorovaikutussuhteiden havainnollistamiseksi. Nämä ilmiöt toistuvat myös kertomuksissa.

Portaan kylässä on jo saatavana peruspalveluita. Kylän kahviolla on säännölliset aukioloajat. Kylässä on myös juhlatila ja tilausravintola tapahtumien järjestämiseksi. Kylätalolla on pysäköintitilaa, ja piha-alueelle olisi helposti järjestettävissä opastuspiste Härkätien tutustumiskohteille ja palvelujen äärelle. Kylätalon alueen toiminta opastuspisteenä edistäisi kyläläisten mahdollisuuksia saada matkailutuloa järjestämällä Härkätien luonto- ja kulttuurimatkailuun liittyviä tapahtumia ja pitämällä kahvilaa vapaaehtoistyön mahdollisuuksien rajoissa. Vastaavalla konseptilla ylläpidetään esimerkiksi Euran kunnan Panelian kylässä sijaitsevaa yksityistä, Rukoushuoneyhdistyksen omistamaa jugendkirkkoa. Kirkon pysäköintialueella pidetään kesäisin motoristikahvilaa yhtenä iltana viikossa.

Koska Härkätien historia on rikas, tuotteistamismahdollisuuksiakin on runsaasti. Muisteluillassa esiin nostetut taitelijat töineen olisivat erinomainen teema, jolla voidaan tavoittaa uudenlaisia kävijöitä. Yhteistyö museoiden kanssa rikastuttaisi teeman sisältöä ja auttaisi ammattitaitoisessa tuotteistamisessa, sillä museot ovat yleisöpedagogiikan

Portaan raitin silta

Edelfeltin veräjä jää piiloon.

osaamiskeskittymiä. Tällä hetkellä Edelfeltin veräjä piiloutuu VPK:n rakennuksen viereen sijoitetun kontin taakse. Veräjä olisi pikimmiten otettava paremmin esille ja kunnostettava opastaulu.

Teollisuushistoria on myös kiinnostava teema, sillä Euroopan kulttuurireittien yksi teemareitti on Euroopan teollisuusperintöreitti. Yhteys Forssaan antaa hyvän lähtökohdan yhteistyölle Forssan museon kanssa.

Sotahistoria yhdistettynä maisemahistoriaan olisi myös tälle kohteelle hyvin soveltuva teema. Siihen saisi tuotettua ainutlaatuisen reitistön kylää reunustavilla harjuilla ja osin Härkätiellä, jonka varrella pommikivi muistomerkkeineen sijaitsee. Tämä tuote vaatisi laajaa, yhteisölähtöistä ja osallistavaa suunnittelua maanomistajien kanssa.

Raitin vanhaa rakennuskantaa

2 LAURINMÄKI | JANAKKALA

Laurinmäki on luonto- ja kulttuurialue Janakkalan kirkonkylässä. Se on osa valtakunnallisesti arvokasta Hakoisten linnavuoren kulttuurimaisemaa. Nimestä huolimatta maisema-alue ei keskity yhden kartanon ja linnavuoren ympärille vaan maisema-alueen muodostavat useat kartanot, keskiaikainen kivikirkko sekä lukuisat moreenimäet. Alueella on arvokasta lehtokasvillisuutta sekä luonnon- ja kulttuuriarvoiltaan tärkeitä laidunmaita.

SAAVUTETTAVUUS

Laurinmäki sijaitsee Janakkalan kirkonkylällä, vanhan keskiaikaisen kirkon vieressä. Paikan saavutettavuus on hyvä niin henkilöautolla kuin julkisella liikenteellä. Yhteystiedot, tapahtumat, palvelut ja esittely löytyvät kunnan nettisivuilta. Linkki Janakkalan "Tervetuloa Laurinmäelle" nettisivulle. Laurinmäen museoalueeseen pystyy tutustumaan myös digitaalisen opastuksen avulla.

Kirkon ja Laurinmäen välissä on pysäköintialue ja lisäksi luontopolun alkuun pääsee myös ajamaan autolla. Laurinmäen museoalue on monin paikoin esteetön tai avustetusti kuljettavissa. Luontopolku ei ole esteetön.

Tarinaillassa kartalle merkittiin myös muita alueelle tärkeitä paikkoja. Määkynmäki on yksi luontopolun kohteista ja sinne kulku ei ole esteetön. Luontopolku on hyvin opastettu. Räikälän kievari on myös yksi luontopolun kohteista ja sinne on esteetön kulku Hakoistentietä pitkin. Räikälänjoen rannalla on pieni pysäköintipaikka, josta on kulku jokirannan laiturille. Hangaistenmäen linnavuorelle ei ole opastetta eikä ohjattua kulkua.

RAJOITTEET

Laurinmäen museoalueella on aukioloajat (avoinna 8.6. – 7.8.2022). Luontopolulle ja museoalueelle on kuitenkin vapaa pääsy milloin vain.

Hangaistenmäen linnavuorelle ei ole selkeää kulkua.

Vieressä sijaitseva Hakoisten linnavuori on suljettu yleisöltä.

Kirkko ei ole avoinna kirkollisten tilaisuuksien ulkopuolisena aikana.

MAANOMISTUS

Hangaistenmäki on yksityisomistuksessa. Kirkon ympäristöä hallinnoi seurakunta.

MAASTON KULUMISHERKKYYS

Laurinmäellä liikkuminen on ohjattu luontopolulle ja olemassa olevia polkuja ja kulkureittejä pitkin.

PAIKKATIETOANALYYSI

Kulttuuriympäristön arvot:

- Valtakunnallisesti arvokas maisema-alue: Hakoisten linnavuoren kulttuurimaisema
- Maakunnallisesti arvokas maisema-alue: Janakkalan kartanomaisemat
- Valtakunnallisesti merkittävä rakennettu kulttuuriympäristö (RKY): Monikkalan ja Vanantaan kartanot, Hakoisten kartano ja linnavuori
- Muinaisjäännökset ja muinaisjäännösalueet, mm.:
  - » Muinaislinnat
  - » Rautakautinen polttokenttäkalmisto
  - » Rautakautinen asuinpaikka
  - » Rautakautiset kuppikivet
  - » Historialliset puolustusvarustukset
  - » Keskiaikainen kirkko

Luontoarvot:

- Arvokkaat kallioalueet: Määkynmäki KAO040282, Kuotolanmäki-Hangastenmäki KAO040281
- Yksityisten mailla olevia luonnonsuojelualueita

Laurinmäki

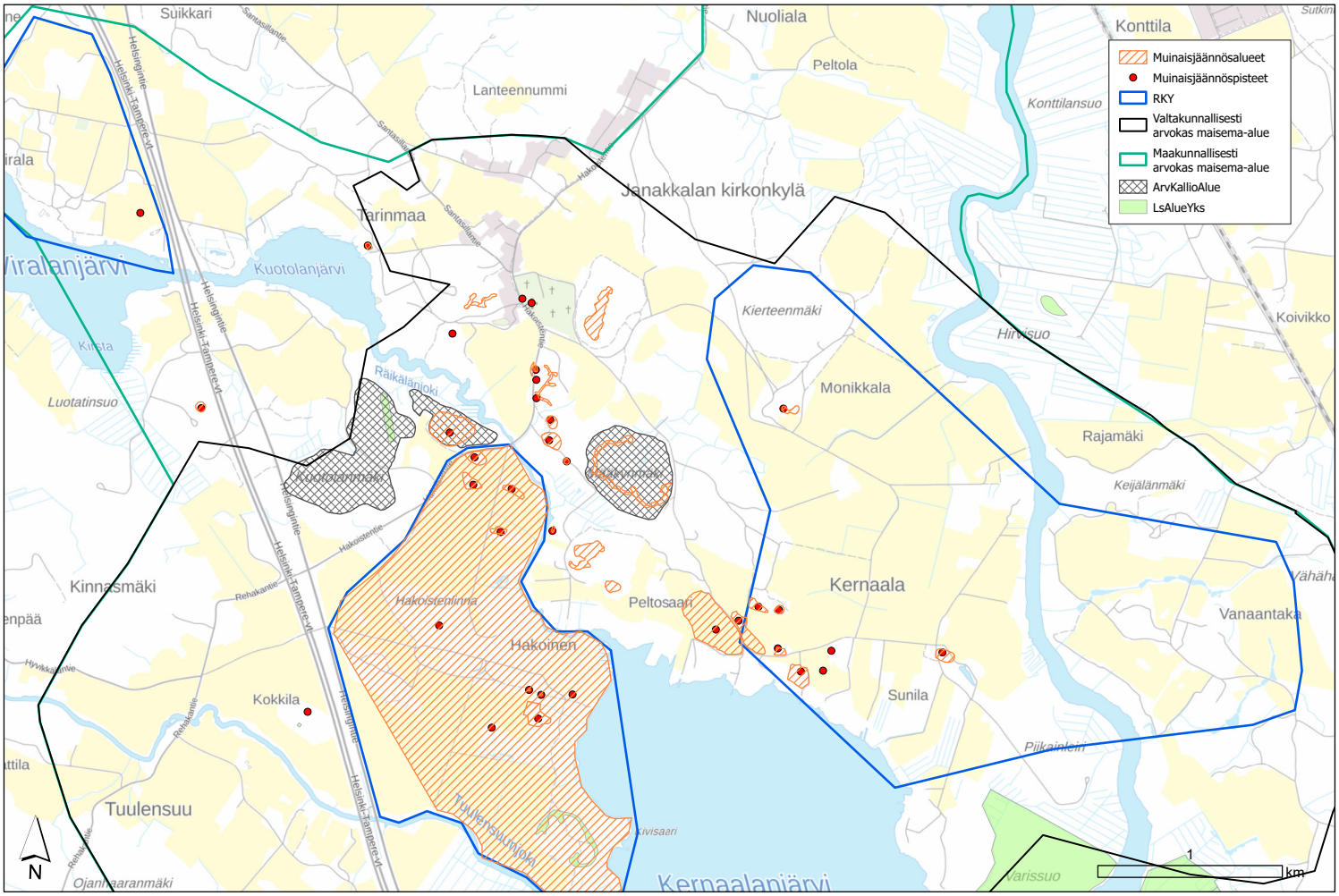

LAURINMÄKI | JANAKKALA

PAIKALLISYHTEISÖJEN KONTAKTOINTI

Kyläilta Laurinmäellä

Ajankohta: 31.8.2022 klo 17-19

Paikka: Keltainen talo, Hakoistentie 373, 14240 Janakkala

ALUEELTA LÖYTYVIÄ KULTTUURIPERINTÖKOHTEITA

Laurinmäen rukoushuone on tarinan mukaan saanut alkunsa unessa nähdystä näystä vuonna 1913. Näky oli niin voimakas, että rukoushuone rakennettiin lahjoitusvaroilla kirkon läheisyyteen. Saarnastuolin paikka on vielä nähtävissä lattiassa.

Laurinmäen luontopolku on hyväkuntoinen ja kestää lisää kävijöitä. Kahvilanpitäjän kokemuksen mukaan osa kävijöistä tulee luontopolun, osa museon vuoksi. Paljon käydään nimenomaan kahvilassa ja alueen tapahtumissa. Suunnitteilla ja toiveissa on residenssityyppinen toiminta Keltaisen talon yhteydessä.

Hakoisten linnavuori on suljettu ja tilanne harmittaa paikallisia. Viereisen Hangastenmäen uskotaan myös olevan linnavuori. Paikallisen uskomuksen mukaan kirkon kellot pudotettiin Hangastenmäeltä jokeen isovihan aikaan, etteivät ne joutuisi ryöstösaaliiksi.

Räikälän kievarissa hyödynnettiin lähiruokaa sotien jälkeisinä vuosina. Pöydässä oli muun muassa Pappilan perunoita ja Hentusen munia. Mansikat haettiin myös lähitaloista. Kotiseutumuseon intendentti oli kievarin vakiovieras.

Räikälänjoelle on suunnitteilla melojille rantautumispaikkoja. Joen luontoarvoista toivottiin lisää aineistoa opastuskäyttöön. Muutenkin toivottiin uutta opastus- ja reittimateriaalia luontoon ja kulttuuriin liittyen. Pyhiinvaellusteema nousi myös esiin.

KYLÄILLASSA KARTALLE MERKITYT KOHTEET

- Määkynmäki
- Räikälänjoki
- Räikälän kievari
- Hangaistenmäki, linnavuori

Räikälänjoen vanha kivisilta

Luontopolulla on hyvät opasteet ja opastus

Kirkon vieressä iso parkkialue

Kirkko ja Laurinmäki ovat hyvin lähellä toisiaan.

ARKISTOLÄHTEITÄ

- Hirviluoto, A. 1965. Janakkalan Laurinmäen rautakautinen uhriraunio. Janakkala ennen ja nyt : Janakkala-seuran julkaisu, pp. 2-5.
- Kytölä, A. 1975. Laurinmäki - muinaista Janakkalaa. Janakkala: Janakkalan museolautakunta.
- Kajander, M. 1983. Janakkala. Laurinmäen torpparimuseo. Turenki: [s.n.]
- Janakkala. 2022. Laurinmäen torpparimuseo https://www.janakkala.fi/laurinmaki/etusivu/kulttuuri/torpparimuseo/
- Laurinmäen luontopolku, Retkipaikka https://retkipaikka.fi/laurinmaen-luontopolku-janakkalassa/
- Laurinmäki. Päärakennus. Ulkokuva. https://finna.fi/Record/museovirasto.BB9CC622AED72AD9C8E0EE44CC23CC5F

Vasemmalla Hakoisten linnavuori ja oikealla Hangastenmäki

Hyvät opasteet ja hyvin parkkitilaa

KEHITTÄMISSUOSITUKSET

KULTTUURIPERINNÖN HYÖDYNTÄMISMAHDOLLISUUDET HYVINVOINTI- JA LUONTOMATKAILUSSA JA KEHITTÄMISSUOSITUKSET

Laurinmäki on monipuolinen kohde, joka soveltuu sekä luonto- että kulttuurimatkailuun. Keltainen talo tarjoaa palveluja ja järjestää tapahtumia jo nyt, ja yrittäjä on kiinnostunut kehittämään toimintaansa sekä verkostoitumaan muiden toimijoiden kanssa. Majoitustiloja ei ole järjestettävissä Keltaisen talon yhteydessä, mutta kotimajoituksen käynnistämismahdollisuuksia lähialueella kannattaisi selvittää.

Kirkon, museoalueen ja Keltaisen talon avoinnapitoa, opastusta ja palvelutarjontaa tapahtumat mukaan lukien kannattaisi esittää yhtenäisellä alustalla.

Laurinmäen luonto ja kulttuuriperintö eivät tällä hetkellä kytkeydy juurikaan toisiinsa opastusjärjestelmän kautta. Valistunut matkailija osaa tehdä kytkennän itse, mutta palvelua kannattaisi kehittää. Kulttuurimaisema ulottuu syvälle; toisin sanoen Laurinmäellä on koettavissa samanaikaisesti lukuisia maisematasoja. Ne ovat seurausta monituhatvuotisesta, yhtäjaksoisesta ihmisen ja ympäristön välisestä vuorovaikutuksesta samalla paikalla. Kehitysvaiheiden ja vuorovaikutussuhteiden hahmottamiseksi kannattaa käyttää esimerkiksi DIVE-analyysia.

Vaikka Hangaistenmäelle ei ole tällä hetkellä vapaata pääsyä, kohteesta voisi kertoa Laurinmäellä.

Joella kulkevan melontareitistö oheen olisi suositeltavaa tuottaa sekä itsenäiseen tutustumiseen soveltuvaa opastusta että luonto- ja elämyspalvelujen tarjoajan tuottamia opastuksia. Niiden kytkeminen esimerkiksi Keltaisen talon tarjontaan lisäisi matkailutuloa alueella ja voisi edistää majoitusratkaisun löytymistä. Kesäaikaiseen majoitukseen voi pilotoida Tentsile-leiriä tai vastaavaa.

Laurinmäen pysäköintialueella on jo opastaulu. Samaan yhteyteen kannattaa lisätä uutta informaatiota. Melontareitin rantautumispaikoille olisi myös hyvä saada opastaulut.

Mikäli kävijämäärälle haetaan kasvua, jätehuoltoon ja wc-mahdollisuuksiin pitää kiinnittää huomiota. Niitä ei voi jättää yhden yrittäjän hoidettaviksi.

Muisteluillassa mainittiin pyhiinvaellukset toivottuina teemaretkinä. Teemaan voisi yhdistää paitsi hiljentymisen ja luonnossa liikkumisen, myös kristinuskon historian, rakennusperinnön, maisemahistorian liittyen keskiaikaisten kirkkojen ja myöhempien kirkkorakennusten sijoittumiseen maisemassa sekä suomalaisen, kristinuskoa edeltäneen myyttisen luontosuhteen ja sen jäljet nykyisissä sanonnoissa, uskomuksissa, kansanperinteessä ja paikannimissä.

Hämeessä on lukuisia kivikirkkoja. Niitä ei ole kytketty toisiinsa teemareitistöillä, eikä mikään pyhiinvaellusreitti yhdistä hämäläisiä kirkkoja, sillä ne eivät liity samaan pyhimykseen. Kirkkoja kannattaisi tarkastella kulttuuriympäristön näkökohdasta maisemallisina elementteinä. Niiden sijainti maisemassa kertoo ajasta, jolloin kristinusko ja sen harjoittamiseen käytetyt rakennukset sijoitettiin monumentaalisesti hallitsemaan maisemaa ja kokoamaan asukkaat äärelleen.

Nykymaisemassa kirkkojen sijainti ei enää avaa maisemallisia merkityksiä samalla tavalla, mutta kirkkojen kautta voitaisiin tarkastella keskiajan maisemaa ja lukea sen erilaisia merkityksiä maisemasta. Kivikirkot soveltuisivat erinomaisesti maisemamatkailun solmukohdiksi Kanta-Hämeen alueella tätä selvitystä koskevaa aluetta laajemmaltikin. Laurinmäki voisi olla tämän kaltaisen keskiaikamatkailun pilottikohde. Tuotteistamisvaiheeseen päästessä kannattaa tarkastella kivikirkkojen vetovoimatekijöitä laajalti, ja käyttää esimerkkikohteena esimerkiksi kaunokirjallisuuden kautta matkailijoiden suosioon noussutta Hattulan Pyhän Ristin kirkkoa.

Tarkasteluun kannattaa ottaa mukaan mahdollisuus tuottaa uusi kulttuurireitti osaksi Euroopan neuvoston kulttuurireittejä.

3 UNTULANHARJU | LAMMI

Untulanharju Lammilla on yhdistelmä luontoa, urheilua ja vapaa-ajanviettoa. Untulan lava on ollut keskeinen osa seudun viime vuosikymmenien tanssiperinnettä ja urheilukenttä on edelleen aktiivisessa käytössä. Ormajärvi sekä Untulanharjun harjumuodostuma ovat sekä maisemakuvallisesti että luontoarvoiltaan arvokkaita kohteita. "Hengittäväksi harjuksi" kutsutun Untulanharjun erikoisuuksiin kuuluu rinnelouhikko, josta purkautuu kesällä kylmää ja talvella lämmintä ilmaa. Keskiaikainen Ylinen Viipurintie on ristennyt Savontien kanssa Lammin kivikirkon eteläpuolella.

SAAVUTETTAVUUS

Untulanharju sijaitsee Lammin pitäjän keskustassa Hämeenlinnassa. Untulanharjun urheilukenttä, lava ja uimaranta ovat hyvin saavutettavissa ja esteettömiä. Lavan sisäänkäynnissä on rappusia mutta oletettavasti tapahtumissa siihen tulee ramppi pyörätuolia varten. Rannalle pystyy rantautumaan myös veneellä, kanootilla ja sup-laudalla.

Untulanharjun luontopolun pysäköintialueelle on huono fyysinen opastus, se puuttuu kokonaan. Luontopolku ei ole esteetön. Luontopolusta on saatavilla netistä tulostettavissa oleva opas. Linkki Untulan luontopolun oppaaseen (pdf.).

RAJOITTEET

Luontopolku kulkee enimmäkseen luonnonsuojelualueella, joten on suositeltavaa kulkea polulla. Polulla on paikoitellen jyrkkiä nousuja ja laskuja ja maasto on vaativa.

MAASTON KULUMISHERKKYYS

Luontopolku on luonnonsuojelualuetta ja se on herkkä kulumiselle. Untulanharjun lava, urheilukenttä ja uimaranta kestävät hyvin kulutusta.

PAIKKATIETOANALYYSI

Kulttuuriympäristön arvot:

- Valtakunnallisesti arvokas maisema-alue: Lammin kulttuurimaisemat
- Valtakunnallisesti merkittävä rakennettu kulttuuriympäristö (RKY): Lammin keskiaikaiset kartanot ja kirkko
- Muinaisjäännökset ja muinaisjäännösalueet, mm.:
  - » Muinaislinna
  - » Keskiaikainen kirkko
  - » Rautakautinen asuinpaikka ja löytöpaikka
  - » Rautakautinen polttokenttäkalmisto
  - » Uhrilähde

Luontoarvot:

- Harjujensuojeluohjelma: Untulanharju-Hiidenhoilo HSO040044
- Soidensuojeluohjelma: Lamminjärvi SSO040124
- Natura 2000: Ormajärvi – Untulanharju FI0325002, Lamminjärvi – Halila FI0325008
- Yksityisten mailla olevia luonnonsuojelualueita
- Valtion mailla olevia luonnonsuojelualueita:
  - » Lehtojensuojelualue: Untulanharjun lehtojensuojelualue LHA040014

Untulanharju

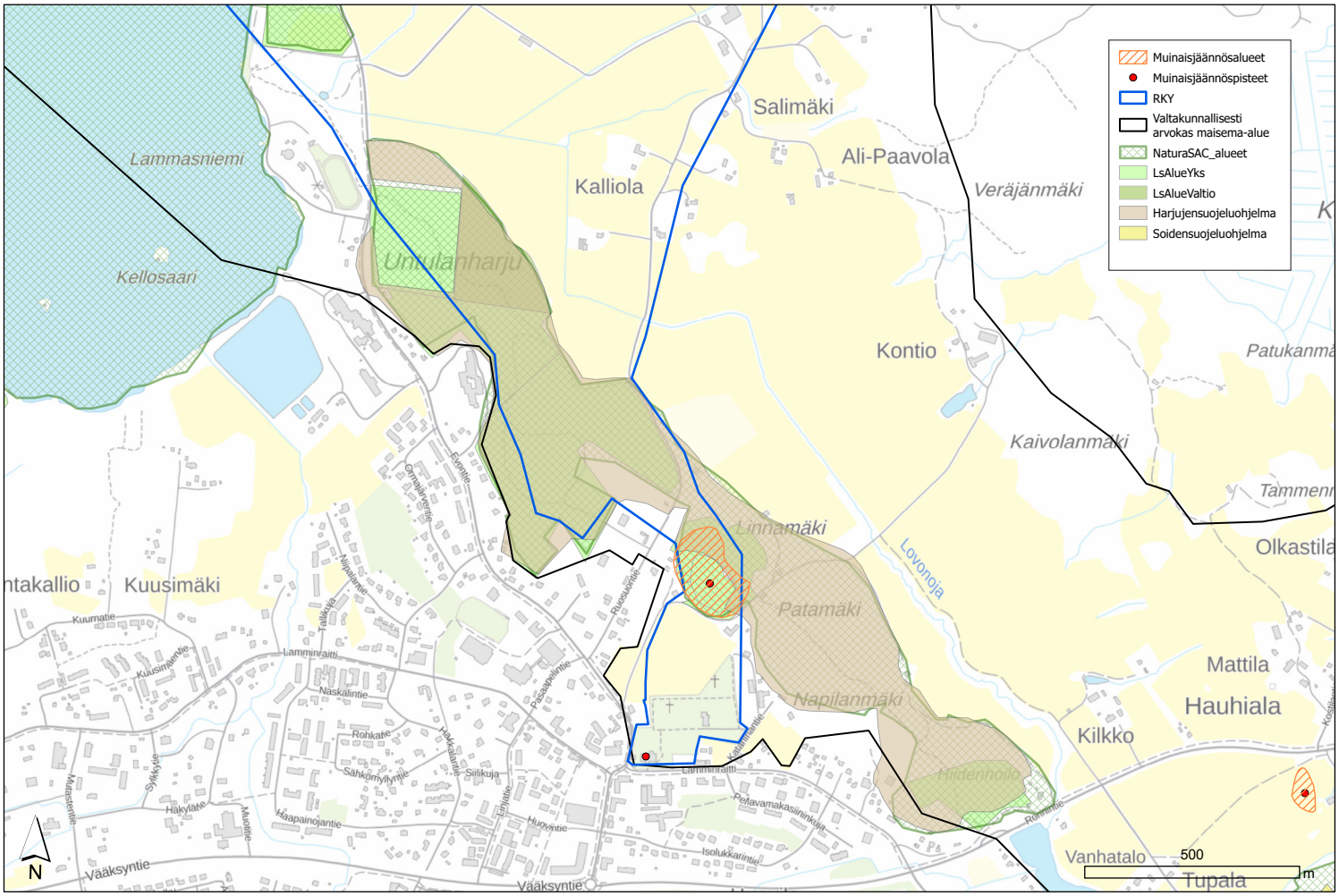

UNTULANHARJU | LAMMI

PAIKALLISYHTEISÖJEN KONTAKTOINTI

Kyläilta Untulanharjulla

Ajankohta: 17.8.2022 klo 17-19

Paikka: Untulan lava, Untulantie 1, 16900 Lammi

ALUEELTA LÖYTYVIÄ KULTTUURIPERINTÖKOHTEITA

Uhrilähde tunnetaan myös Ukonlähteenä. Lähistöllä kalmisto.

Hyppyrimäen ensimmäisessä vaiheessa 1935-1944 järjestettiin lukuisia kilpailuita. Osallistujana oli muun muassa Veikko Hakulinen. Hyppyriä ylläpiti suojeluskunta.

Urheiluseuratoiminta on ollut Lammilla vilkasta. Untulan lava yhdisti seuroja. Tanssi-illat jaettiin seurojen kesken ja niiden tuotto oli seuroille merkittävä. Lavalla oli kävijöitä linja-autolasteittain. 1960-luvulla rantaan perustetiin myös leirintäalue. 1970-luvulla tanssit vaihtuivat nuorison suosimiin bändeihin ja kävijäkunta vaihtui. Lavalla nähtiin Dingo ja muut kuuluisuudet.

Ormajärven pintaa laskettiin 1958. Tanssilava ja urheilukenttä ovat vanhan rantaviivan läheisyydessä.

Uimaranta on perinteikäs paikka. Rannalla oli uimalaitos ja hyppytorni sekä uimaradat. Ormajärven alueella ja Untulanharjulla kasvaa runsaasti keltavuokkoja. Harjulta kerättiin pähkinöitä vielä 1940-luvulla.

Lammi-seura olisi kiinnostunut kunnostamaan harjulla kulkevan luontopolun huonokuntoisia kyltteja. Alueelle on suunnitteilla mobiilireitti.

KYLÄILLASSA KARTALLE MERKITYT KOHTEET

- **Linnamäki** sijaitsee Untulanharjun läheisyydessä. Linnamäen juurella on nimiarkistossa mainittu Elämänlähde.
- **Hirspuumäki** on varmasti ollut nimensä veroinen, mutta sen arvellaan sijainneen Untulanharjun juurella, Helluntaiseurakunnan nykyisellä tontilla.
- Untulanharjulle rakennettin **hyppyrimäki**, joka otettiin käyttöön 1959. Ensimmäinen hyppyrimäki valmistui jo 1935, jolloin tontille saatiin 10 vuoden vuokrasopimus.
- Harjun laella on sijainnut **vesitorneja**.
- **Luontopolku** perustettiin jo 1960-luvulla yhdessä Evon tutkimusaseman kanssa. Lammin kunta osallistui polun rakentamiseen ja ylläpitämiseen.
- **Untulan lava** on ollut keskeinen paikka, joka kokosi Lammin alueen seurat ja ihmiset yhteen. Alueella myös **urheilukenttä** ja **leirintäalue** sekä **uimaranta**.

Urheilukentän historiasta kertova opastaulu

Tanssilava

Veneranta

ARKISTOLÄHTEITÄ

• Lammi. 1990. Lammin kunta: Oppaat, esitteet [ryhmäjulkaisu]. Lammi.

• Mujunen, L. 2014. Untulanharjun luonnonsuojelualueen toimenpide-ehdotukset. YAMK -opinnäytetyö. Tampereen ammattikorkeakoulu, metsätalous. Tampere. Viitattu 19.10.2022. Saatavissa https://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-201405147863

• Ympäristöhallinto. 2013. Ormajärvi-Untulanharju NATURA 2000 -kohde. Viitattu 19.10.2022. Saatavissa https://www.ymparisto.fi/fi-FI/Luonto/Suojelualueet/Natura_2000_alueet/OrmajarviUntulanharju(7172)

•Karvonen, M. 2013. Mustapääkerttu on Untulanharjun tähtisolisti. YLE. Viitattu 19.10.2022. Saatavissa https://yle.fi/uutiset/3-6642689

• Khly. 2022. BirdLife Kanta-Hämeen alueen retkeilykohteita. Viitattu 19.10.2022. saatavissa https://www.khly.fi/retkeilykohteet/node/hameenlinnanretkeilykohteet

KEHITTÄMISSUOSITUKSET

KULTTUURIPERINNÖN HYÖDYNTÄMISMAHDOLLISUUDET HYVINVOINTI- JA LUONTOMATKAILUSSA JA KEHITTÄMISSUOSITUKSET

Untulan lavan ja harjun alueelle on suunnitteilla mobiilireitti. Lammi-seura olisi kiinnostunut kunnostamaan luontopolun huonokuntoisia kylttejä.

Luontopolun pysäköintialueen liittymää ei ole opastettu nyt lainkaan, ja siitä ajaa helposti ohi jos ei tunne aluetta. Toisaalta pysäköintialue on melko pieni. Untulan lavan ja urheilukentän alue sekä uimarannan alue sopisivat hyvin alueelle saapuvien matkailijoiden pysäköintialueiksi. Koko alueen opastus kannattaisi keskittää niin ikään Untulan lavan ja urheilukentän läheisyyteen.

Viipymää saisi pidennettyä, jos alueelle saapuvat matkailijat osaisivat hyödyntää sekä Untulanharjua että Ormajärveä. Untulan lavan ylläpito on taloudellisesti haastavaa. Toisaalta lava tarjoaa mahdollisuuksia luonto- ja kulttuurimatkailun oheispalveluihin, kuten kesäkahvilaan ja luentoihin tai vaihtuviin näyttelyihin. Lavan ympäristössä on alueen historiasta kertovia opastauluja. Se sopisi myös opastettujen kävelyjen, SUP-retkien ja melontaretkien tukikohdaksi.

Untulan lavan alueelle sopisi Lammin seudun arkeologisesta perinnöstä kertova opastaulu. Kaikille kohteille ei voida opastaa matkailijoita maanomistuksen ja kohteen herkkyyden vuoksi. Kohteista kannattaisi tehdä kokoava opastaulu. Lammin kirkko sopisi hyvin osaksi näitä kohteita. Toisaalta kirkko on osa Pyhän Olavin reittiä. Historiamatkailun vuoksi reittiä kulkevat saisivat lisäarvoa Lammilla pysähtyessään arkeologisille kohteisiin tutustumalla.

Luontopolku ja opastaulu

4 YHTEISET TEEMAT

Perinnemaisemat -esiselvitys tehtiin samansisältöisenä Kanta-Hämeeseen sekä Päijät-Hämeeseen. Päijät-Hämeessä kohteina olivat Kalkkinen Asikkalassa, Kapatuosia Hollolassa ja Kymijoki Iitin alueelta. Kohteiden erilaisuudesta huolimatta tarkastelussa nousi esille useampia kahden tai useamman kohteen yhdistäviä teemoja niin maakunnan sisällä kuin maakuntarajat ylittäen.

TEOLLISUUS-HISTORIA

Kalkkinen
Kapatuosia
Kymijoki
Hämeen Härkätie

KIVIKIRKOT JA KIRKKOHISTORIA

Kapatuosia
Laurinmäki
Untulanharju

SOTAHISTORIA

Kapatuosia
Kymijoki
Hämeen Härkätie
Laurinmäki

VAMA TAI RKY

Kaikki kohteet
Maisema-alueet
yhdistävä reitti

Hyvinvointimatkailu on tärkeimpiä teemoja sekä Suomen matkailun kasvun ja uudistumisen tiekartassa 2015–2025 että Suomen matkailustrategiassa 2019–2028. Suomalaisen hyvinvoinnin vahvuustekijöitä ovat luonto ja metsä, vesi, hiljaisuus, tila ja valo, eksotiikka, moniaistiset elämykset, kuten sauna ja ruoka. (Aurana Oy. Analyysi hyvinvointimatkailun tilasta ja kehittämistarpeista Wellbeing Eden in Finland -kilpailun pohjalta. VisitFinland 2019.)

Kaikista tässä selvityksessä kartoitetuista kohteista niin Kanta-Hämeessä kuin Päijät-Hämeessä löytyvät edellä mainitussa raportissa listatut hyvinvoinnin vahvuustekijät. Maakunnittain tarkasteluun valittujen kohteiden kehittämisessä kannattaa keskittyä tuotteisiin ja palveluihin, joiden yleisenä lähtökohtana on luonto ja kulttuuriperintö, ja joiden omaleimainen sisältö perustuu nimenomaan paikallisuuteen. Esimerkiksi Kymijoen alueella vesimaisemaan ja hyvinvointiin (Blue care) liittyvät tuotteet voidaan rakentaa tukkilaisperinteen ja sen mahdollistamien maiseman kokemisen tapojen ympärille. Vastaavasti Lammin Untulanharjun alueella vesi liittyy harjun geologiaan ja vesitalouteen, uhrilähteeseen liittyvään mystiseen luontosuhteeseen sekä viereisen Ormajärven virkityskäyttömahdollisuuksiin.

Luonto ja metsä voidaan kokea lähes missä tahansa Suomessa. Tässä selvityksessä kartoitetuissa kohteissa metsän ja luonnon kokemisen voi yhdistää erityisesti pyhiinvaellusteemaan ja alueen kivikirkkoihin.

Makrotason tarkastelussa sopiviksi kehittämistoimiksi nousevat Euroopan neuvoston kulttuurireittien teemoja tukevat paikalliset teemat. Suomalaisia kohteita on jo mukana Euroopan teollisuusperintöreitillä (European Route of Industrial Heritage), kalliotaidereitillä (Prehistoric Rock Art Trails) ja pyhiinvaellusreitillä (St. Olav Ways). Teollisuusperintöä valituissa kohteissa edustavat esimerkiksi kalastuselinkeinon synnyttämä vieheteollisuus Asikkalassa. Esihistoriallisen ajan kalliotaidetta esiintyy Kymijokivarressa. Pyhän Olavin reitti kulkee jo Lammin kautta ja yhdistyy pian Hollolaan. Lisäksi kivikirkkoja löytyy muistakin selvitykseen sisältyneistä kohteista, ja Portaan kylässä on pitkään toteutettu arkeologisia tutkimuksia Portaan kappelin sijainnin selvittämiseksi. Euroopan neuvoston kulttuurireitit on valittu kulttuurimatkailun kansallisen tiekartan erityiseksi kehittämiskohteeksi.

Linkki Opetus- ja kulttuuriministeriön "Kulttuurimatkailun kansallisen kehittämisen tiekartta: Työryhmän ehdotus" julkaisuun.

Linkki Museoviraston "Euroopan neuvoston kulttuurireitit" nettisivulle.

Linkki Ympäristöhallinnon " Valtakunnallisesti arvokkaat maisema-alueet" nettisivulle.

Kivikirkot - Hollola, Lammi

Valtakunnallisesti arvokas maisema - Lammi

Valtakunnallisesti arvokas maisema - Laurinmäki, Janakkala

Sotahistoria - Hollolan kirkonkylä

Sotahistoria - Hämeen Härkätie

Sotahistoria - Hämeen Härkätie

Perinnemaisemat Kanta-Hämeessä -esiselvitys

LAB-ammattikorkeakoulu

Luontokohteiden kulttuuriperintö eläväksi -hanke

MKN Maisema

ProAgria Etelä-Suomi